

AFRIKAI GYÖKEREK: A BRAZIL UMBANDA¹

Sebestyén Éva

A kutatás története

2000-2001-ben északkelet braziliai Ceara állam Sobral városának Vale do Acarau állami egyetemén voltam antropológiát oktató vendégtanár. Kutatómunkám a gyógyítás szerepe az afro–brazil umbanda kultuszra összpontosult. Diákjaimmal a város 200 bejelentett és további 200 engedély nélkül működő kultuszhelyeiből mintegy 50-et látogattunk meg, majd a terepmunkánk elvégzéséhez három kultuszhelyet választottunk ki. „Zé Maria”, az umbanda „püspökének” nevezett vezető kultuszhelyet, amelyet a város közép és alsóközép osztálya látogatott, a városi szegénynegyedek egyikében élő „Dona Branca”-t és a kizárólag gyógyítással foglalkozó, japán származású „Senhor Luis”-t.

¹ Az *umbanda* a bantu *oumbanda* szóból származik, jelentése a orvoslás, gyógyítás, a gyógyító ember tudománya, In Ribas, Oscar *Dicionário de regionalismos angolanos*, Contemporânea, Matosinhos.

További meghatározás szerint a nigériai joruba vallás által befolyásolt angolai-kongói kultuszok képezik az alapját, melyre hatott a brazil indián eredetű *candomblé do caboclo*, az iszlamizált bahiai malek vallási rendszere, valamint a katolikus vallás és a spiritizmus. Az umbanda szó és maga a kultusza 20. első felében 1936 és 40 között jelent meg Rio de Janeiróban és elterjedt valamennyi társadalmi rétegben, az egész országban és már külföldön is (Amerikai Egyesült Államok, Argentin, stb.) is vannak umbanda közösségi házak. A *candomblé* isteneiből tízet vett át. Oxalá, a főisten, felesége Nana, valamennyi isten anyja, Omolu, a betegségek istene, Yemanjá, a tenger istennője, Xangó, a tűz és vilámostene, felesége Iansa, és Oxum az édesvizek istennője, Ogun a háború istene, Oxossi az erdő istene és Ibeji, az ikrek, ezen kívül az elhunyt rokonok lelkeit (*egun*), az indiánok lelkei (*caboclo*), a régi rabszolgák lelkei (*preto velho*) és a gyerekek (*criança*) lelkei is beépültek az umbandába. Az umbanda rítusainak alkotó részét képezik az istenek énekei, rajzai, a szent növényekből készült fürdők, gyertyák, virágok, illatosító szerek, áldozati ételek. A szertartás helyszínén levő oltáron megtalálható a legfelső sorban az afrikai isteneket jelképező katolikus szentek, az indiánok és az öreg feketék. A panteonban figurálisan, de szimbolikusan sem szerepel az umbanda kultusz legfőbb istene, az angolai-kongói vallásrendszerekből átvett Zumbi. In: Cacciatore, Olga Gudale. *Dicionário de Cultos Afro Brasileiros*, Rio de Janeiro, Forense Universitária, 1977, 242–243. old.

A kutatók három, szellemiségében eltérő kultuszvezető hogyan gyógyít transzállapotban, mit tekintenek betegségnek és a maga a gyógyítás mely kultúrák (afrikai, indián, portugál) elemeit tartalmazza.

Rövid áttekintés az umbandáról

Az afrikai vallások brazil meghonosodásának folyamatában a 20. század elején megjelent egy újabb szinkretikus vallás az umbanda, amely jelenleg egész Brazíliára kiterjedő hálózatban működik. Ez az afro-brazil vallási rendszer a korábban kialakultakhoz képest nyitottabb és befogadóbb a különböző (elsősorban katolikus, zsidó, buddhista, iszlám) és a kardeci spiritizmus, és brazil indián vallásrendszerek felé.

A kultusz új elemei közé tartozik, hogy elődjéhez képest (candomblé) nem egy szűk társadalmi réteg, azaz a városi szegények, és alsó középosztály körében terjed el, hanem osztályonként mindenütt jelen van. Sajátossága, hogy az országos szinten megegyező szertartásai mellett az adott vallási közösség területének történelmi hagyományait, közelmúltját is beépítik a kultuszba. Így az afrikai istenek mellett a 20. századi brazil történelem és népi hagyomány közismert alakjai is bekerültek az umbanda isteneinek panteonjába.

Az umbanda lényeges jellemzője még, hogy szemben a bahiai eredetű candombléval, a kultusz nyelve nem afrikai, hanem az ország hivatalos nyelve: a portugál. Így a szertartás teljességében érthető a résztvevők számára. Tekintettel arra, hogy az umbanda kultusz Brazília különböző térségeiben a helyi kultúrába épülve jelenik meg, ezért e cikk kizárólag a sobrali terepmunkám adatai alapján készült.

A sobrali umbanda kultusz afrikai szókincsének történeti háttere

Érdekes egybeesés figyelhető meg az umbanda afrikai nyelvhasználata és Sobral város történelme között. Az egész országban elterjedt umbanda kultusz kiadványaiban számos afrikai nyelvből származó szót fedezhetünk fel, míg a sobrali umbanda kultuszok afrikai szavai viszont kizárólag kimbundu eredetűek. Az Angolából származó nyelv jelenlétére a 18. században Sobralba hurcolt angolai rabszolgákkal magyarázható.

Sobral város korai (18. századi) történelmét még nem kutatták, ezért az egyetlen forráskutatási lehetőség a helyi püspökség kéziratára.

Az 1745-ben alapított, és 1773-ban város jogot nyert Sobralban a városiasodással kezdődött meg – a brazil állattartók mellett – a felszabadított és rabszolga lakosság születésének, házasságkötésének és elhalálozásának bejegyzése a katolikus egyház által vezetett anyakönyvi nyilvántartásokban. A sobrali rabszolgák eredetének bejegyzését egészen a

18. század végéig végzik, mely érdekes módon egybeesik az Angolából érkező rabszolgaszállítmányok utolsó legális korszakával. Az eredetre vonatkozó bejegyzés a 19. századig tart, és a harmadik generációnál eltűnik a származás és csupán a keresztségben elnyert neveket tüntetik fel. Ez jól egyezik azzal a történeti ténnyel, hogy az újabb rabszolgaszállítmányok már leginkább Nigériából és Dahomeyból érkeztek Brazília délebbi kikötőibe, tehát Sobral városába nem érkezett újabb rabszolgaszállítmány.

A város korai története számos kuriózumot rejt magában, mely talán választ ad arra a kérdésre is, hogy miért őrzött meg annyi angolai eredetű szót a helyi umbanda rítusnyelv. A város vélhetőleg legrégebbi templomát (a Nossa Senhora do Rosário dos Pretinhos: A feketék Rózsafüzér Miasszonyunk temploma²) egy önmagát és családját felszabadító, volt rabszolgaházaspár építette. Először, 1759-ben³, a vert falú kápolna készült el, majd a mai formáját 1767-ben nyerte el a bevakolt kőtemplom.

A templom építése előtt már országszerte kialakult a rabszolgákból és a felszabadított fekete lakosságból álló, a Feketék Rózsafüzér Miasszonyunk Testvérisége nevű vallásközösség. A helyi közösség önsegítő egyetként működött, választott elnökkel és pénztárossal. Évente egyszer a rabszolga-tulajdonosok által is engedélyezett, a karnevál előfutáraként tekinthető ünnepséget rendeztek, melynek központi eseménye a Kongó király- és királynőválasztás volt, ezt az egész városon végigvonuló karneváli, táncos felvonulás követte.

Az afrikai származásúak vallási közösségei, templomai és a felügyeletük alatt működő testvériségek intézménye egész Braziliában megtalálhatóak ma is. Kérdés, hogy az egyház védőszárnyai alatt mennyire sikerült átmenteni az afrikai hagyományokat? Vajon a fennmaradt afro-brazil kulturális elemek épültek-e be a 20. századi umbandába?

A bahiai Salvador városban levő Feketék Rózsafüzér Miasszonyunk testvériség esete jól példázza a katolikus egyház védőhálója alatt túlélő afrikai hagyományok fennmaradását. A templom afrikai elemekben gazdag miséje, valamint sekrestyéjében és a templom udvarában őrzött, az elhunyt rabszolgák szellemeit jelképező szobrok utalnak az afro-brazil hatások beépülésére.

² A sobrali afro-brazil közösség „Feketék Rózsafüzér Miasszonyunk Testvérisége” témának a legjobb szakértője, a sobrali születésű és ott tanító történész, Raimundo Nonato Rodrigues de Souza, aki egyetemi M. A. Rosário dos Pretos de Sobral-Ce.: *Irmandade e festa (1854–1884)* című, 2000-ben a Riói Szövetségi Egyetemen megvédett disszertációjában feldolgozta a közösség 19. századi életére vonatkozó forrásokat.

³ Manuel de Sousa Leal és felesége Victorina da Silva Dorneles felszabadított rabszolgák voltak a építtetőik, akik megvásárolták a templom körül területet is és ültetvény létesítettek rajta. Frota, D. José Tupinambá da. *História de Sobral*. Fortaleza, IOCE, 1995, 195 old.

Feltételezésem szerint az ország más részéhez hasonlóan a sobrali umbanda kultuszba is beépültek a – XX. század második felére megszűnt – helyi Rózsafüzér Testvériség által őrzött afrikai mítoszok és rítusok fennmaradt elemei.

Afrikai elemek az umbanda vallásban

A joruba eredetű „asé” szóval jelzett isteni erő átadása és vele való gyógyítás a kultuszvezető egyik kiemelt feladata. Az umbanda betegségről alkotott nézete megegyezik az afrikaiéval. Egy-egy konkrét umbanda közösségi-ház hívei a kultusz felfogása szerint egy falu (portugál néven aldeia), lakosságát képezik ahol, ha megbomlik a rend, azt azonnal orvosolni kell. Az umbandában – miként a hagyományos afrikai kultúrákban is – a betegség fogalma magába foglalja a fizikai és lelki eredetű elváltozásokat. A kutató szemével nézve az umbanda a betegségfogalmat a négy kategóriába osztható: a fizikai betegség, az emberi életben bekövetkezett balszerencse, a munkaelvesztés, és a szerelmi válság.

Afrikai hagyományok az umbanda gyógyító rítusaiban

Sobral várost három jól elkülöníthető kulturális hatás érte a történelme folyamán. A völgykatlanban épült várost szegélyező: Ibiapaba: hegyláncon élő indiánok, a portugál telepesek és az elsősorban Angolából származó rabszolgák együttéléséből kialakult kultúra árnyaltan magába foglalja e három kultúra gyógyítás módjait. A portugál népi katolikus hagyományok külön is továbbélnek a szemmel verés gyógyításában. A gyógyítási hagyományok összefonódása a legtökéletesebben az umbandában történt meg, ahol egyaránt jelen van a helyi indián, afro–brazil tradíció és a tágabb értelemben vett európai hagyományok is ötvöződtek a mai nyugati orvostudománytól eltanultakkal.

Sobralban a gyógyítók három csoportra oszthatók. A katolikus népi vallásosság keretein belül működő rezadeira (imádkozó nő), aki egy szent növényvel a kezében katolikus népi imák szinte alig hallható mondásával gyógyítja a szemmel verést és a gyerekbetegségeket. A második gyógyító típus a curandeiro (orvosságos ember) aki a gyógyításába beépíti az afro–brazil és indián kultúrát egyaránt, transzba esve gyógyít, orvosságokat készít, egyszemélyes kórház szerepét tölti be. Világosan elhatárolódik a szerinte kórházi ellátásigénylő betegségekről, mint például a tüdőbaj és az AIDS. A legkomplexebb gyógyítást az umbanda papjai, papnői végzik, akik holisztikus módon, az ember lelki egyensúlyának visszaállítására törekednek, melyben a kiváltó ok egyaránt lehet fizikai természetű, lelki bajokból fakadó, vagy szerelmi csalódás, munkahely elvesztése.

Mind a három gyógyítási rendszerben közös vonás, hogy a fizikai értelemben vett beteg embertől nem kérnek fizetséget, rájuk bízják, hogy akarnak-e vagy nem valamit adni a fáradozásukért. Felfogásuk szerint a fizikai betegség gyógyítása az Istentől származó adomány, amiért illetlenség pénzt kérni. Mindhárom gyógyító ember ugyanakkor a vasárnap miséken és a katolikus szentek megemlékezéseiben résztvevő, hívó katolikus. Ez a hovatartozási kettőség az általam megismert valamennyi gyógyítóra vonatkozik, és hangsúlyozottan az umbanda kultusz vezetőire. Számukra a legtermészetesebb dolog, hogy umbanda mellett a katolikus egyház aktív tagjai és egyik vallásrendszer nélkül sem tudnának megenni. A fizetés kérdése és a szolgáltatás tarifája egy diszkréten kezelt kérdés, gyógyítónként változik, és a szerelmi varázslat elvégzésért kérnek a legtöbbet.

A gyógyítás típusának igénybevétele a lakosság társadalmi rétegzettségétől függ. A felső és középosztály kizárólag a szemmel verést elűzőhöz (rezadeira) jár, az alsó közép és legszegényebb réteg pedig a gyógyító emberhez (curandeiro) és az umbanda papjaihoz (mãe/pai de santo attól függően, hogy férfi vagy nő a szertartásvezető). Az utóbbi kettőnél a gyógyításkor elhangzott gyógymódok és az ajánlott gyógynövények a helyi indián kultúra fennmaradt emlékei, kiegészülve a helyi nyugati orvostudomány által ajánlott leggyakoribb gyógyszerekkel. A gyógyítás kiegészül a pap transzba esésekor az afro-brazil istenektől kapott erővel (ase), amelyet váll, kar, kéz érintésen keresztül továbbít a betegnek. Egyébként is az umbanda szertartás központi része a gyógyítás.

Az umbanda szertartás során a kultusz legfőbb isteneinek üdvözlése után a papnő transzba esve a gyógyító isteneknek és a gyógyításra specializált elhunyt rabszolgák lelkeinek (*preto velho*: az öreg fekete) adja át testét, akik a gyógyítást pipafüsttel, kézzel végzik. Az afrikai falu hangulatát felidéző szakaszban a szertartás résztvevői sorban állva várják meg, hogy elmondhassák bajukat és az afrikai istenektől kapott erővel megkezdhesék a gyógyulás útját, amelyet a papnő magánrendelésén folytathatnak. Dona Branca umbanda szertartásait a város legszegényebb rétegei látogatták.

A meglepően nagy tömegű középosztálybeli egyetemista diák, a tanítványaim és jómagam megjelenése frenetikus hatást váltott ki a velük társadalmilag egyébként egyáltalán nem érintkező állandó tagságban. Ennek hatására Dona Branca kialakított egy újabb gyógyítási szakaszt, mellyel bővítette a helyi rituálét.

A szertartás végén, az új gyógyítás során Dona Brancát megszállja az adott szertartás „védőszentjének” tekintett indián Cibamba szellem, aki mindenegyes résztvevőt megszólít, és felkéri, hogy igyon az ő erejét jelképező kókuszdióban levő pálinkából, és megdicséri, vagy megfeddi hívét a közelmúltban történtek miatt, végezetül támogatást ígér a jövőre vonatkozóan. Itt nagyon sok, a kultuszra kevésbé jellemző személyes elem is belép a gyógyításba. Az „öreg fekete” gyógyító tevékenységével

ellentétben az umbanda szertartás végső szakaszában nem a beteg mondja el baját és kér segítséget a szellemektől, hanem a szellem gyakorol bírálatot az egész közösség, vagy annak egyes tagjai felett.

Amikor viszont a külső, támogató tagnak számító diákcsoporthoz vagy hozzám beszélt, akkor Cibamba hangvétele megváltozott, és legnagyobb szeretet és támogatás kifejezése volt a jellemző. Úgy vélem, hogy a vallási közösség életében felmerülő problémákat, belső civakodásokat, féltékenységeket akarta így megoldani a papnő és egyben kifejezni háláját, hogy a mindennapi élet társadalma szegélyén élők mennyire örülnek látogatásunknak. Amikor a vallási közösséggel kialakult kapcsolat barátságga alakult át, akkor Cibamba már engem is és Magyarországról hozzám látogatót is megáldotta, és egy életre szóló támogatásáról biztosította. Ma is tartom a kapcsolatot a közösséggel, karácsonykor levelet váltunk és gyakran gondolunk egymásra.

A legekleatásabb példák az umbanda szertartáson történő gyógyítás „ponto”-nak nevezett dalaiban fedezhető fel, amelyek elsősorban a rabszolgák származáshelyére és a gyógyítás módjára utalnak, így gyógyítók között szerepel számos Angolára utaló elnevezés is.

Az egyik sobrali umbanda papnő, Dona Branca 2001. október 15-i szertartásából négy dalt mellékelek az umbanda szertartás gyógyítási szakaszából.

A gyógyítás alatt a papnő transzba esik, és testét megszállják az elhunyt rabszolgák kizárólag gyógyítással foglalkozó szellemei. A gyógyítás előtt a szellemek dalra fakadva azonosítják magukat, majd a hívők libasorban eljárulva előadják bajaikat. A gyógyítás kézzel és pipafüsttel történik.

25. ének

<i>A bengala de Pai Joaquim bate devagar, mas pode doer.</i>	Joaquim papa botja lassan üt, de fáj-dalmat okozhat.
<i>A bengala de Pai Joaquim tem azeite de dendem.</i>	Joaquim papa botján pálmaolaj van.
<i>Tem dendem, tem dendê, tem milonga pra se vencer.</i>	Van pálmaolaj, van pálmaolaj és van orvosság, amellyel legyőzhetjük a rontást.

Dendem, dendê, Angolában a pálmafa gyümölcsét jelenti, amelyből kivonják a pálmaolajat. Brazíliában nem a gyümölcs, hanem a pálmaolaj neve a *dendem*. A kimbundu *ndênde* szóból származik, melyet *kulenda* igéből képeznek (jelentése jól alakítható, amely a gyümölcsből könnyen kinyerhető pálmaolajra utal)⁴

Ebben a szövegben a kulcsszó a *milonga*, a kimbundu *milongo* szó egy variánsa, mely a *kulongola*, megállítani, elhárítani igékből származik.

⁴ Ribas, *Dicionário de regionalismos angolanos*, 76 old.

zik, jelentése orvosság, bármi, ami gyógyít.⁵ A *milonga* az „öreg fekete”(preto velho) gyógyító szertartása alatt használatos szó.

26. ének

Lá vem a vovó, descendo a ladeira com sua sacola.	Itt jön a nagymama a meredek utcán lefelé a kis zsákjával
Ela vem de Aruanda, ela vence demanda, ela vem de Angola	Luandából jön, legyőzi a rontást, Angolából jön.
Eu quero ver, vovó, eu quero ver vovó, eu quero ver vovó	Szeretném látni, szeretném látni, szeretném látni nagymama
Estes filhos vencer	hogy a fiaid győzedelmeskednek.

Aruanda-nak hívják az umbanda kultusz isteneinek lakhelyét, mely Angola fővárosának, Luandának a kimbundu nyelvű variánsa. A portugálok által használt névelős „a Luanda” szóból kimbundu kiejtéssel *Aruanda* lett.

29. ének

Foi uma noite de lua, vem Mãe Maria chegar.	Egy holdvilágos éjszakán lassan megérkezett Maria mama.
Ela vem tão serena, pra segurar este conga.	Nagyon nyugodtan jött azért, hogy bizosságot nyújtson ennek az oltárnak.
É,é,é,é, é,á a Mãe Maria vai curar.	É é é é éé áá. Mária mama gyógyítani fog.

Conga, másképpen *gongá* a kimbundu *ngonge* szóból származik, jelentése biztonság, biztosítás⁶.

Az oltár szó, a kimbundu *conga*, valójában itt a kultusz helyére vonatkozik, azaz Mária mama jelenlétével bizosságot teremt az oltár mellett történő gyógyítás számára, és ily módon megakadályozza, hogy bárki is megzavarja munkáját.

36. ének

Ai que cidade linda, é de portão azul.	Milyen szép kék kapujú város
Ele é Mestre Ganga Juremá Ele é mestre Gangaruçu.	Ó Ganga Juremá mester, ó Gangaruçu.
Sou velho Gangaruçu, ele é o velhinho de bem	En vagyok az öreg Gangaruçu, aki egy jótevő öreg.
Para fazer a caridade com Deus, não precisa de ninguém.	Isten segítségével gyógyít, egyedül végzi munkáját.

⁵ Ribas, *Dicionário de regionalismos angolanos*, 177 old.

⁶ Cacciatore, *Dicionário de Cultos Afro Brasileiros*, 130 old.

Az umbanda szinkretikus jellegére kiváló példa a Ganga Juremá⁷ név, melyben a *ganga* afrikai eredetű szó, a *jurema* pedig indián szó amely egy növényt és élénkítő italt jelöl az ebből származó *Juremá* egy elhunyt indián szelleme az umbanda panteonból, aki szintén gyógyítással foglalkozik. A szöveg kulcsszava a kimbundu *nganga* szóból származik, amely egy gyűjtőszó az ambundu vallási szakértő valamennyi típusára, a javasembertől a varázslóig. Az indián szellem gyógyító jellegét nem egy indián, hanem Afrika bantu nyelvű területein, így Angolában is használatos szóval jelzik.

Az umbanda szerepe a 21. században

Az umbanda kultusz nyitottsága és a legkülönbözőbb élethelyzetekre adott válasza biztosítja továbbélését és egyre szélesebb társadalmi rétegekben való elterjedését. Az úgynevezett nyugati orvostudomány is felfigyelt az umbanda alakosság körében betöltött „védőháló” szerepére. A helyi egészségügyi központok a számukra megoldhatatlan, általában lelki problémákkal küszködő, alsóbb társadalmi rétegekhez tartozó beteget az umbanda papokhoz irányítják át. A betegek számára fel nem fedett indoklás lényege, hogy a beteggel egy nyelven, ugyanolyan társadalmi-gazdasági életformát vivő pap jobban tudja felismerni a bajt és megsegíteni a beteget, mint a középosztálybeli, irodalmi portugál nyelvet beszélő orvos. Ugyanakkor az Egészségügyi Minisztérium 2001-ben meghirdette az élő gyógyszertár programot, melynek lényege, hogy egy-egy terület legnépszerűbb és laboratóriumi kísérleteken bizonyoságot nyert gyógynövényeit termesszék az egészségügyi központokban. A program egyben felkéri az egészségügyi központok vezetőit, hogy lépjenek kapcsolatba a területükön élő valamennyi hagyományos gyógyítóval, hogy a helyi gyógynövényekről és hagyományos gyógyításról szerzett ismereteiket megosszák a program végrehajtóival. Így a gyógyításról holisztikus nézeteket valló afro–brazil kultuszok vezetőinek gyógyító ismeretei bekerülnek a sokszor a tapasztalati úton szerzett tudást lebecsülő hivatalos orvostudományba.

⁷ Jurema (*Pithecolobium tortum* Mart), Brazília északi és északkeleti részén, az indián- és afro-kultuszokban serkentő ital készítésére használt növény. Meg kell különböztetni a szövegben elforduló Juremá névtől, aki a vallási rendszer indián légiójának a tagja és a „candomblé do caboclo” és az „umbanda” szertartásain szállja meg a híveket. In: Cacciatore, *Dicionário de Cultos Afro Brasileiros*, 154 old.

Felhasznált irodalom

Cacciatore, Olga Gudale
1977 *Dicionário de Cultos Afro Brasileiros*, Rio de Janeiro, Forense
Universitária, 154 old.

Freitas, Nilson Almino de,
2000 *Sobral opulência e tradição*, Sobral, Edições UVA.

Frota, D. José Tupinambá da,
1995 *História de Sobral*, Fortaleza, IOCE.

Ribas, Oscar,
1994 *Dicionário de regionalismos angolanos*, Matosinhos,
Contemporânea 1994.

Souza Raimundo Nonato Rodrigues de,
2000 *Rosário dos Pretos de Sobral-Ce.: Irmandade e festa (1854–1884)*,
MA tézis, Rio de Janeiro.